

Богдашина О.М.
Позитивізм в історичній науці в Україні
(60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – Х.: Вид-во Віровець А.П.
«Апостроф», 2010. – 480 с.

На культурній мапі XIX–XX ст. доба позитивізму посідає поважне місце, позаяк асоціюється не тільки з досить тривалим відтинком часу, а й з великою стильовою формацією, яка побутує донині, хоч і у знятому вигляді. Недаремно означення на кшталт «позитивістський» та похідні від нього варіації рясно циркулюють як на вербальному рівні, так і в текстах сучасних учених. Зрештою, часто-густо чуємо про ті чи інші «позитивістські» оцінки, за якими переховується прямо-таки контраверсійний сенс, приміром, отожднення з високим фаховим стандартом і, навпаки, з крайньою відсталістю, ба навіть з атавізмом наукового мислення.

Утім, «позитивістська інтрига» спричинена не тільки невідрефлектованістю наших уявлень щодо минувшини українського історієписання, а й проміжним, перехідним становищем цієї культурної доби. Позитивізм обіймає період, який немовби знаменує апогей класичної науки та, zarazом, визрівання, народження її неklasичних засад, котрі пов'язані з методологічною кризою на зламі XIX–XX ст. Отож позитивізм постає як такий собі фантом, який, на перший погляд, виглядає начебто зрозумілим та очевидним, але із зануренням до глибин несподівано стає незнайомим, оскільки стикаємося з численними епістемологічними рифами та прихованими суперечностями, що якимось не вкладаються в усталені концепції та візії.

Сміливість увійти до цього оманливого «позитивістського лабіринту» та скласти «путівник» до його української частини взяла на себе харківська дослідниця Олена Богдашина. Зауважимо, що рівень загальності провідної проблематики досить гостро висунув перед авторкою питання про вибір інструментарію, себто про ті засоби-маркери, послуговуючись якими можна передати динамічні, багатоманітні, часом модифіковані та розмиті смисли, що пов'язані з позитивізмом. Відтак вона звертає увагу на можливості різноманітних стратегій представлення, опису й пояснення позитивізму, зокрема з перспективи парадигматичних взірців, дискурсивних практик, дисциплінарної матриці та ін. Кінець-кінцем дослідниця обстоює думку про позитивізм як «модель історієписання» (теорія, методологія, практика, світосприйняття, саморефлексії) в неklasичному прочитанні (с.5–6) і «систему світогляду окремих учених та одну з концепцій філософії історії та соціології» (с.49). Проте вона не виключає вживання позитивізму щодо позначення «ідеології суспільно-політичного руху», принаймні в окремих контекстах (с.49).

Такий підхід декларує генералізацію в авторській репрезентації матеріалу, котра зорієнтована на сутнісні чи навіть знакові прикмети позитивістського історієписання. Передусім це помітно в архітектоніці монографії, що розгорнута навколо кількох провідних проблемних блоків: рецепція позитивізму в Україні, його теоретичні й методологічні засади, позитивістські

уявлення про історичний процес. Однак проблемне поле кожного з цих блоків-розділів досить сильно фрагментоване, а загальна конструкція студії виглядає важкуватою, складною та розгалуженою, а подекуди й хаотичною, що зумовлює потребу в додаткових інструментах.

Наприклад, вирізнення символічного *credo*, нормативної належності чи звичайного окреслення сприйняття науковцями «позитивного знання» вимагає означення інших, перехресних контекстів висвітлення. Мабуть, слід узяти до уваги домінуючі ціннісні настанови, котрі формуються з перспективи конкуруючих/доповнюючих утворень: культурної доби, стилю мислення, парадигматичних взірців, завдяки яким інтелектуал засвоює/поділяє/відкидає/доповнює/диференціює/ранжує певні ідеї й т.п. Такі поняття-маркери конче потрібні для рельєфного відтворення світосприйняття та поглядів як професійних істориків, так і учених-гуманітаріїв, себто для опису й пояснення того, як позитивістські настанови розгортаються в дослідницьких практиках та їх кінцевому продукті – тексті.

Примітною рисою монографії є багатопшарове окреслення авансцени дійства позитивістського історієписання: 1) як соціокультурного терену міста та його інфраструктури (с.7–8); 2) як концепту «історична наука в Україні», котрий конструюється як «уявний інтелектуальний простір» етнокультурного побутування українців, на якому взаємодіють і змагаються різні національні версії та моделі – російська, польська, українська та ін. (с.10). Це означення є помітною новацією, на відміну від більшості попередніх досліджень, в яких конструкт «історична наука в Україні» вживався здебільшого щодо російськомовних університетських істориків, що працювали у царині загальної (світової) чи імперської минувшини.

Проблема рецепції позитивізму порушується О.Богдашиною з кількох ракурсів і подається в калейдоскопічному вигляді, хоч інколи змішується з соціо- та етнокультурними передумовами його поширення, а то й перетікає у площину циркуляції окремих концептів. Скажімо, авторка прагне відтворити «інтелектуальну природу» позитивізму, зокрема простежує тяглість між ним та просвітницьким раціоналізмом, намагається окреслити місце передпозитивістів, розглядає вплив натуралістичної програми пізнання на обширах соціогуманітаристики, співвідносить позитивістські настанови з ліберальними ідеями, формацією політичного українства, культом світської релігійності та порушує ще чимало проблем. Дослідниця щедро диспонує різними означеннями, вражає масштабом опрацьованих джерел і наукових студій, розмаїттям наведених свідчень, коментарів, оцінок, інтерпретацій, фактів, освітлює найрізноманітніші контексти побутування концептів позитивізму тощо.

Проте за такою тотальною репрезентацією матеріалу іноді губляться кардинальні проблеми, зокрема думки про перебіг та складові пізнавальної ситуації чи ситуацій у підросійській Україні, коли споглядаємо цікаве співбуття різних, здавалося б «протилежних» культурних епох в одному інтелектуальному просторі. Приміром, як пояснити дивовижну, одночасну і вповні співмірну популярність студій такого яскравого романтика, як М.Костомаров, та перекладів праць знаного англійського історика-позитивіста Т.Бокля

протягом 1860-х – початку 1870-х рр.? Можливо, сегментизацією імперського інтелектуального простору...

Виглядає, що саме в такому чи схожому співіснуванні варто дошукуватися витоків еkleктизму відомих або навіть великих істориків, про який неодноразово згадується на сторінках монографії. Утім відповіді, точніше спроби відповідей, на ці питання можуть виявитися простішими й водночас складнішими, ніж уявляється сьогодні.

Зрештою від кінця ХІХ ст. адепти позитивізму були змушені реагувати на різноманітні інтелектуальні виклики, ціннісні настанови, суспільні та політичні пропозиції тощо. Так з'явилися сполучення позитивізму з іншими стильовими напрямками у досить незвичному вигляді, іноді як поєднання, здавалося б, несумісних ідей і концептів. Наприклад, як можна «одружити» неокантіанство з позитивізмом, себто «високий світ цінностей» із нівелюючою ідеєю суцільного детермінізму в історії? Це – той «незручний», незнайомий позитивізм, що часто вислизає чи випадає із загальної конструкції інтелектуальної палітри, коли окреслюються погляди або візії відомих істориків, які зазвичай означаємо як еkleктичні. Та часом саме в таких поєднаннях «непоєднуваного» народжуються самотутні тексти, що й продукують інтелектуальні новації.

Зазначимо, що дослідниця розглядає перетворення й еволюцію позитивістських концептів під впливом емпіріокритицизму, культурної історії К.Лампрехта, неокантіанства, неоромантизму, «мирне співіснування» з марксизмом і т.п. Більше того, О.Богдашина пропонує синкретичний спосіб пояснення таких сполучень у творчості істориків (с.50–51). Схоже, що до діапазону таких стильових комбінацій позитивізму доцільно додати ще й віталізм та циклічні теорії культурно-історичних типів (цивілізацій) початку ХХ ст., які постали як своєрідні ідеалістичні ревізії натуралістичної програми пізнання на теренах соціогуманітаристики.

Отож тодішнє історієписання представлене не в лінійному й одновимірному світлі, а як низка різноманітних варіацій, що безперечно слід віднести до заслуг авторки монографії! Як тут не згадати російського філософа О.Лосева, який піддав сумніву навіть можливість існування «чистого та ні з чим не змішаного позитивізму». Щоправда, залишаються питання: що саме є тим стрижнем позитивізму – «першої» та модернізованої, «критичної» версії, котрий зберігає його природу? Де пролягає критична межа стильових мутацій?

Із такої перспективи позитивізм постає як досить складне та мінливе утворення, ба навіть хаотично зіткане мереживо, яке продукує в нашій уяві різноманітні асоціації – ідеї поступу, закону, детермінізму, еволюції, поліфакторності, цивілізації й т.п. У монографії досить докладно розглянуто та проаналізовано кожен з означених концептів, зокрема дослідниця відзначає ігнорування філософських побудов відомими істориками-позитивістами (с.226). Зауважимо, що такий проникливий мислитель і, заразом, помірований прихильник позитивізму, як М.Драгоманов, означив 1860-ті рр., що вважаються періодом тріумфального поширення «позитивних ідей», як «безфілософський», «скептичний або обережний» час із суцільним хаосом понять!

Отже виникає досить парадоксальна пізнавальна ситуація, коли для багатьох адептів позитивізму філософські питання видаються, щонайменше, другорядними, попри те, що його парадигматичні взірці, зокрема згадані вище концепти, мимоволі нав'язують розробку універсальних проблем. Що ж могло стати спільною основою, метафорично кажучи «парасолькою», під якою переховувалися такі різні вчені?

Відповіді, вірогідно, слід дошукуватися в тих інтелектуальних вимогах та ціннісних настановах другої половини XIX ст., які вимагали від історика не тільки достовірного та стилістично довершеного, а й аналітичного, пояснювального, прогностичного, почасти одноманітного та однорідного представлення історії. Відтак ідеали «блискучого» романтичного хаосу мали заступити канони впорядкованості й каузальності, властиві добі космополітизму та «Великого Буму», тобто сцієнтизму як культу історичного факту.

Мабуть, саме сцієнтизм виявився тим орієнтиром і наріжним каменем, який тривалий час дозволяв зберігати стильову природу позитивізму, незважаючи на численні мутації, інородні включення тощо. Ба більше, навіть нині сцієнтизм у вигляді позитивістських шат іноді видається ностальгійним прихистком від нещадних епістемологічних потрясінь сучасності. Невипадково авторка слушно відзначає, що у цю культурну добу зростаючу роль відіграють інші типи науковців, зокрема вчений-сцієнтист, транслятор-коментатор, практик-емпірик (с.270).

Така домінація сцієнтизму докорінно змінила й історичне письмо. Приміром, чимало вчених обстоюють думку, що саме позитивістське історієписання впровадило на наукову авансцену монографічний жанр (Ш.В.Ланглуа, Ш.Сеньобос, Р.Дж.Коллінгвуд та ін.). Позитивізм суттєво трансформував і рецензійний жанр, який відтоді скерований на інший мовний протокол: виразний поділ на дескриптивну й критично-аналітичну частини, натуралістично-органічні й механічні уподібнення, розгляд наукового апарату, фактографічного рівня, логічності, послідовності, диференційованості, у певному сенсі навіть унормованості викладу й т.п.

Вочевидь, монографія О.Богдашиної за своїм майже антологічним охопленням (в академічному сенсі!) позитивістського історієписання вирізняється не тільки наведеними сюжетами. Зрештою, ця добротна зроблена студія продукує найрізноманітніші асоціації, аналогії, спостереження, коментарі, припущення, що незаперечно засвідчують злободенність порушених проблем, самотні підходів та узагальнень. Маємо надію, що багатий, вельми цікавий, ретельно опрацьований та систематизований матеріал добре прислужиться як історикам, так і вченим-гуманітаріям, а рецензована монографія стане однією з базових історіографічних праць з обсягу цієї «знайомої» та «незнайомої» культурної доби.

О.В.Ясь (Київ)